

भोजपुरी लोक साहित्यमा “बाल गीत”

विश्वम्भर कुमार शर्मा

नेपाली विभाग, त्रि.वि., ठाकुर राम बहुमुखी क्याम्पस, वीरगन्ज, नेपाल

सार

लोकगीत लोक साहित्यको प्रमुख हाँगो हो र यसले लोक साहित्यको व्यापक क्षेत्र ओगटेको छ। लोक जीवनले ग्रहण गरेका विषयलाई विषयवस्तु बनाएर लोकद्वारा सृजना गरिएका उनका सुख दुःख पीडा वेदना, खुसी र गमको गायन रूप लोक गीत भएकोले भोजपुरी लोक संस्कृतिको एक भलक बाल गीतमा पनि प्रतिविम्बित हुन्छ। मानव स.स्कृतिको पहिलो खुड्किलो बाल्यावस्था हो त्यो अवस्था नवरंगी हुन्छ। समाजदेखि धेरै टाढा अवोध, अद्वैश। पनमृगाभर पनि कलंक रहीत जीवनको दिग्दर्शन बाल-बालिकामा पाइने हुँदा उसलाई उसको संस्कृति र परम्पराले कस्तो बनाउँछ ती कुरा बाल-बालिकाले आ-आफ्ना समाजमा आफ्ना पूर्वजहरुबाट विरासतका रूपमा पाएका कुराले नै निक्यौल गर्दछ। बाल संस्कृति र बालगीतको यो परिवेशमा उसले सिक्ने शिक्षा र उसले पढ्ने पाठको प्रथम स्वरूप भोजपुरी लोक साहित्यमा “बालगीत” शीर्षकले चर्चा परिचर्चा गर्ने प्रयास गरेको छ।

मुख्य शब्दहरू

लोकजीवन; सारभूत अभिव्यक्ति; अमूल्यनीधि; अद्वैश; पहिचान

विषय प्रसङ्ग

“लोक” शब्दले व्युत्पत्ति लोक दर्शने धातुबाट “धज” प्रत्यय लागेर भएको छ। लोकको शाब्दिक अर्थ हो- हेर्नेवाला। यो शब्दको प्रयोग वेदमा सामान्य जनताको अर्थमा र कतै- जन वा गण को प्रयोग पनि भएको पाइन्छ। लोक जीवनको दिनचर्या र बोलीका सारभूत अभिव्यक्तिहरु लेक साहित्यका रूपमा समाजले ग्रहण गरेको पाइन्छ। यो जीवन्त र विकासोन्मुख विकास हो जसको स्रोत लोकवाणी वा लोककण्ठलाई मानिन्छ। लोक साहित्यका बारेमा अनेक विद्वानहरुले आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन्। आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदीको मतमा- “लोकसाहित्य पीढी दर पीढीदेखि ग्रहण भई आएका अनुभव र अनुभूतिहरुको विशाल भण्डार हो।” यो वर्तमानलाई अतीतसंग जोड्ने श्रेष्ठ साधन हो। कुनै पनि देशको सभ्यता, संस्कृति रीति रिवाज, कला-साहित्य,

सामाजिक अभ्युदय र आकाँक्षाहरुको सुक्ष्म अवलोकन गर्न लोक साहित्यको गहन अन्वेषण गर्न जरुरी पर्दछ।

भोजपुरी समाजमा वाचिक परम्पराको लामो इतिहास छ। लोक विद्याका अनेकौं रूपहरु देख्न पाइन्छ : लोकगाथा, लोक वार्ता, लोक गीत, लोक नाटक आदि। समाजका यी अमूल्य निधिहरु संरक्षणको अभावमा दिनानुदिन लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन्।

बालकहरुले खेल्दा एकलै वा समूहमा गाउने लोकगीत नै बाल लोकगीत भनिन्छ त्यस्तै अभिभावकहरुले आफ्ना नानीहरुलाई फूल्याउन, विषय प्रसंगलाई अर्कोतर्फ मोड्न, मनोरञ्जन प्रदान गर्न, संस्कृतिको परिचय गराउन समय-समयमा प्रसंगवस गाएर बालकलाई संतुष्टी दिने गीत पनि बालगीत भित्रै पर्दछन्।

बालकलाई समाजका उठ्-बस् गर्न, बोल्न, हिड्न, खेल्न आदि क्रियाकलापसंग आबद्ध भएर गरिने क्रियाकलापमा पनि स्वत्वहरु गाइने ध्वनिहरु बालगीत भित्र कै क्रियाकलाप मानिन्छन्। यसरी बाल-बालिकाले आफ्नै स्वरमा गाउने गीत वा अभिभावकहरुले प्रसंग अनुसार गाउने यी दुवै गीत बालगीत भएकोले बाल बालिका केन्द्रीत लोकगीतहरु “बालगीत” अन्तर्गत पर्दछन्।

अभिभावकद्वारा गाइने बालगीत

बाल-बालिकालाई हुर्काउन, स्याहार गर्न त्यति सजिलो छैन। एकल परिवार भन्दा संयुक्त परिवारमा नवजात शिशुको स्याहार सुसार अभै राम्रोसंग हुन्छ। त्यहाँ हजूरआमा, आमा, काकी, फूफू आदि हुन्छन्। कसै न कसैले त्यो हुर्कन लागेको शिशुलाई आ-आफ्नो तर्फबाट हुर्काउन सहयोग गरिरहेका हुन्छन्।

सुतिरहेको बालक एक्कासी कहालिएर रोयो र चुप लगाउँदा पनि चुप लाग्न मानेन भने बालकको मनोभाव अनुरूप हजूरआमा वा आमाले गाउने गीत :

आको माई भाको
पहलाद गोसाँ ताको
हमरा बउवाको देखके जरनी
तेकरा वंशमें ना कोइ रहनी
मारम डोई निकालम लोइ
बउवा के रोअनी कनननी पाछु जावो
बउवा के हँसनी खेलनी आगु आवो।

शिशुको सुत्ने र उठ्ने कुनै निश्चित समय नभएकोले बालकको निन्द्रा अधकिल्यो नहोस् भनी अभिभावकले आफ्नो नानीलाई थुमथुम्याउँदै यो गीत गाउने चलन छ :

बौआ हमर आवले मामा किहाँ से,
आवो रे निनिया निनर वन से
लेइ आव मुडवा रे लेइ आव मोतीया
बउआ हमर बैठल बाटे माई के गोदिया
घरवा भरल रहो अन-धन से
आवो रे निनिया निनर वन से।

भोजपुरीया समाज कृषि प्रधान समाज हो। कृषि कार्यमा खेत खरिहान काम गर्न जाने बाबुलाई संभ्र्दि हजूरआमाले वा आमाले रोएको नानीलाई चुप लगाउन लगाउने गीत :

चुप-चुप बउवा
खोधली मे देउवा
वाप गेलव खेत खरिहान
मतारी असगरूवा।

त्यसैगरी आफ्ना नानीहरुलाई चुप लगाउन, खेलाउन प्रकृतिसंग नजानिदो एकाकार गराउन गायने गीतमा खेती पाति, चराचुरुङ्गीसंगको सम्बन्ध पनि उल्लेख हुने गर्दछ :

आओ रे गोली चिरैया
गोल-गोल अण्डापार
बाबु जाला ससुरा, मोटरीया चहुँपाव
सावन में बोलाएम बेटी, साग तुरेला
तिसीया के खेत में फाना डोभेला।

भोजपुरी समाज व्यङ्ग्यप्रिय समाज हो। ससुरालीमा साला-साली, संधी-संधीनीलाई आफ्ना नानीको नातो लाएर व्यङ्ग्य गर्ने पनि चलन छ, बाल गीतमा कतै-कतै त्यो पनि देख्न पाइन्छ :

अरर बरर बउवा बेङ् बोलले
बउवा के नानी चिचोर खनेले
खनी-खनी खोईँछा में धइले जाले
बउवा हमर नानीले मडले जाले

भोजपुरी समाज व्यङ्ग्य प्रिय समाज हो। ससुरालीमा साला-साली, संधी-संधीनीलाई आफ्ना नानीको नातो लाएर व्यङ्ग्य गर्ने पनि चलन छ, बाल गीतमा कतै-कतै त्यो पनि देख्न पाइन्छ :

अरर बरर बउवा बेङ् बोलले
बउवा के नानी चिचोर खनेले
खनी-खनी खोईँछा में धइले जाले
बउवा हमर नानीले मडले जाले

यहाँ मामा घरमा भएको नानीलाई दादा, दादी भनेर र बाउको घरमा भए नाना, नानी भनेर गाउने चलन छ।

बालक वर्ष-दुई वर्षको भएपछि उसलार्थ आमाको दूध सँगै गाई भैंसीको दूध ख्वाउने गरिन्छ। उसले घरमा गाई भैंसी दूहेको पनि देख्छ। यसरी वस्तुभाउको सानिध्यता र त्यसको दूध प्रति आकर्षण बढाउन नानीहरुलाई मनोवैज्ञानिक तरिकाले दूधको पौष्टिकता पुष्टि गर्न यस्तो गीत गाउने चलन छ :

गोली गइया लगहीं
दूध देली भर भवही
बउवा पिए भर पेट
पिते-पिते होए छेर ।

कहिले काहीं बालहठका कारण बालकलाई फूल्याउन निकै जटिल हुन्छ त्यस्तो बेलामा घरमा रहेका फुफू, दिदी या आम्मैले तेरी आमा वनमा घाँस दाउर गर्न गएकी छे तिमिले बुबु नखाए, रोइ बसे तिम्री आमा उतै हराउने छिन तिम्री घरमा रोइ बस्नु जस्तो भावका गीत गाएर बालकलाई चुप लगाउने गरेको पनि पाइन्छ :

अरर बरर बउवा चुपे ना
बाटी के दूधवा पिए ना
बाबु कोरवा रिभे ना
माई रही वन में
बउवा रोए घर में ।

नानी अलि ठूलो हुँदै जान्छ उसलार्थ दूध संग-संगै ठोस आहार पनि खुवाउनु पर्ने हुन्छ। कहिले दूध भात मुछेर कहिले, दालभात मुछेर खुवाउन खोज्दा नखाइदिने नानीलाई जुनेली रातमा आँगनमा ल्याएर जून देखाउँदै आमाले गीत संगै खाना खुवाउने प्रयास गर्ने गर्छिन त्यस क्षणको गीत :

हो ! चन्दा मामा, आरे आव, पारे आव
नदीया किनारे आव,
सोनेके कटोरीया में
दूधभात ले ले आव
बबुआ के मुँहवाँ में घुटुक !

यसरी नै बालक अलि ठूलो हुँदै जान्छ उसलाई उसको घर परिवार खेल खरीआन संस्कृति पकवानसंग पनि परिचित गराउन दूध चिउरा खाने गीत, पुआ पकवान पकाउने र खाने गीत गाएर सुनाउने चलन रहेको पाइन्छ।

रमनी गाई के चिउरा रे चिउरा
भूइली गाईके दूध
खाते पिते चलरे लइका
जाएके बा बडी दूर

नानीहरू जब अलि ठूला हुँदै जान्छन् दूधको साटो ठोस आहार खाउने गरिन्छ। बालकहरू नटखट हुन्छन्, जिद्दी गर्ने बालहठको कारण कहिले काहीं भ्याउ सिर्जना हुन पुग्छ तै पनि केटा-केटीलाई खाउने पन्यो, सुताउनै पन्यो। त्यस्तो

समयमा हातमा खानेकुराको भाडो र काखमा नानीलाई च्यापी घुमाउँदै केही गीत गाइन्छ। यसैगरी अलि ठूला नानीलाई घुघुवा खेलाउँदा पनि यी गीत गाइन्छन्।

खनर-मनर पुआ पाकेला
चिलउ खोईछा नाचेला
चिलरू गइले खेत खरिहान
ले अइले जैसरीया धान
जैसरीया धानके चिउरा कुटैलक
बभनका बेटा के चिउनार करैलक
बभना के बेटा देलक ओसिसे
जिह बौआ लाख बारिस ।

केटा-केटीलाई दिदी, दाजु, फूफू आदिले आफ्नो खुट्टामा राखेर घुघुति बासुती खेलाउने चलन छ। भोजपुरी भाषामा त्यसरी खेलाउने प्रचलनलाई “घुघुवा” खेलावल भनिन्छ। घुघुवा खेलमा गाइने गीत व्यङ्ग्य भिन्नित पनि हुन्छ।

भउस चउरन देल छु
घुघुवा घुलेल छु
पतावा पताइल जाए
कुतवा चहेटल जाए
खडा हो रे कुतवा
मारे दे दू लातवा
नयाँ घर बने ।
पुरान घर ढहे,
मामा घर उठे
मामी घर थउसे ।

बाल गीतकै माध्यमबाट माइती पट्टी र घर पट्टीकाले आफ्ना सन्तानलाई खेलाउँदा, कूल्याउँदा आमोद-विनोद गर्ने प्रचलन भोजपुरी संस्कृतिको जीउँदो प्रचलन हो। आमा पट्टीकाले बाबु पट्टीकालाई र बाबु पट्टीकाले मावलीलाई व्यङ्ग्य गीत गाउने परम्परा छ।

ए बउवा तोहर बाबा कइसन
हथिया चढल सौकढवा जैसन
ए बउवा तोहर नाना कइसन
गदहा चढल भिखमङ्गा गैसन ।
ए बउवा तोहर चाचा कइसन
धोवा धोती जमिन्दार जइसन
ए बउवा तोहर मामा कइसन
सुपा विनत हलखोर जइसन ।

बच्चालाई फूल्याउन खेलाउन, हेरचाह गर्न त्यति सजिलो विषय होइन। कहिले उसंगै नाच्नु पर्छ, गाउनु पर्छ कहिले उ जस्तै बन्नु पर्ने हुन्छ। खेल खेलाउँदा काउकुति लाउने खेलमा पनि गीत गाउने चलन छ :

आता-पाता, बउवा के सात गो बेटा
एगो गाई,, चरावे, एगो भैं चरावे
एगो बकरी चरावे, एगो भैंडी चरावे
एगो कोने में नुकाए रे गुद ! गुद !!!

जाडो याममा चिसो स्याँठबाट जोगाउन बुढा पाकाले नानीहरूलाई काखमा राखी न्यानो पार्ने प्रयास गर्छन्, त्यो बेलामा पनि भोजपुरी लोक संस्कृति गीत गाएको पाइन्छ :

तोरा डरे घँकुरी लगइया हे जाड रइया
तोरा डरे घँकुरी लगइया
गोडदने जाड समाइल
थर-थर करेज कँपइया
नाक छुनु सुरुसुरु
कान छुनु बँसीया बजैया, हे जाड रइया ।

बाल-बालिका तथा किशोर किशोरीद्वारा

गाइने गीत :

बाल-बालिकाहरू सात-आठ वर्षका भएपछि आ-आफना दौँतरीहरूसँग खेल्न समूहमा लाग्छन्। साँभ पख वा छुट्टीका दिनमा आफना आफना सहपाठीसँग खेल खेल्ने क्रममा गाइने केही प्रचलित भोजपुरी बाल गीतको यहाँ चर्चा गरिन्छ।

“ओका बोका तिन तरोका” भन्ने बालगीत भोजपुरी समाजमा निकै प्रचलित छ।

“ओका बोका तिन तरोका”
लैवा लाठी, चनन काठी
चनना के नाव का ? रघुवा
कहाँ रहेला ? वन में
काथी खाला ? दूध भात
काथी ओढेला ? पुरइन के पाता
सिरहानी काथी ? बिलाइ के वाचा ।

भाउजू पर्नेलाई जिस्क्याउन प्रयोग गरिने गीत :

होरी खेलत् भोरी भुलाइल
बटुवा लेगेल चोर ।

आधारात मैं भइया भुलैइलन
भउजी भइली, भकलोल ॥

कहिले काही केटा-केटी बुढा-बुढीलाई पनि खिज्याउन यस्तो गीत गाउने गर्छन् :

बुढीया दाइ
बैंग पकाइ
अपने खाइ
लैका सबके नाम लगाइ ।

एक अर्कोको कान समाउँदै रमाउँदै गाउने यो गीत पनि भोजपुरी समाजमा निकै प्रचलित छ :

अटकन, चटकन, दही चटावन
बर फूले, बरैला फूले
सावन में करैला फूले
सावन गेल तोडी
घर कान ममोरी ।

त्यस्तै अर्को गीत : -

चिउँटी रे चिउँटी
पानी में के भगाडा
छोडइह हे चिउटी ।

खोला, पोखरामा केटा-केटी नुहाउन जान्छन्। फेर्ने लुगा नलग्दा पानी मै बसेर भित्री लुगा फूकालेर सुकाउने गर्छन् त्यस्तो बेलामा गाउने गीत :

नदीया के पनीया नदीया जो
हमरा लुगवा सुकइले जो ।

वर्षा चाहिने बेलामा केटा-केटीले गाउने गीत :
एक मुठी सरसौं
भमर-भमर बरसो ।

पानी नचाहिए :
एक मूठी लाई
मेघवा विलाई

दाँत टुटेका साथीलाई थोथे भनेर गिज्याउन प्रयोग गरिने भोजपुरी बाल गीत :

थोथी दाँत बडहर के यिवा
ओ मे हगे पिलिन के घिया

विश्वम्भर कुमार शर्मा

त्यसको जवाफमा :
उहे पिलिनीया चौर में
हगे तोहरा कौर में।

समाजमा विभिन्न जाति र सम्प्रदायका मानिस बस्छन्,
भोजपुरी समाजमा जात पिछेका व्यवहारमाथि पनि व्यङ्ग्य
गरिएका बालगीत सुन्न पाइन्छ :

बाहुनका लागि :

बभन जात अन्हरीया रात
एक मूठी चिउरा ला दउडत जात,
खुँटा में ठेस लागल त, बापरे, बाप।

मिश्र थरका बाहुनका लागि :

मिसिर मिसरौरी
जेब में चुनौटी

पाण्डे थरका लागि :

पाँडे पँडुक्की, गगरी के टुक्की
पाँडे गइले डाढे-डाढे,
मार लिअइलन पँडुक्की
पँडाइन रस बनाव
हम तूँ सुरुकी।

त्यसैगरी तेली र बनियाँ का लागि :

आलु दम मसाला कम
तेलीया के भउजी
नाचे छमाछम।

श्यामलाल बनियाँ
करेलन दोकनिया
बेचे के चाउर दाल
बेचलेलन कनियाँ।

यादव समुदायका लागि :

अहिर बहिर बन बकरा के लासा
अहिरा आइल, भइल तमासा
अहिर गहिँड बन बकरा के दाढी।
बभना मरलख एक कुल्हाडी।

यसरी बाल गीत भित्र विभिन्न जात, धर्म सम्प्रदायका

क्रियाकलाप माथि पनि व्यङ्ग्य गरेर बाल बालिका के गीत
गाउने गरेको पाइन्छ।

बाल गीतको वर्तमान अवस्था र स्थिति

भोजपुरी संस्कृतिको अमूल्य सम्पत्ति बालगीत आजको
अवस्थासम्म आइपुग्दा हिजोको रूपमा रहेको छैन। कतिपय
ठाउँमा जीवन शैलीमा आएका परिवर्तनका कारण यसको
स्वरूपमा परिवर्तन भइ विकृत रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ।
पश्चिममा शैलीको पठन-पाठन रहन सहन र बोलचालले
मूल संस्कृति धरोधरहर भत्कदै छन् जसको प्रभाव बाल-
बालिका र उनको जीवन शैलीमा पर्दो छ। सामाजिक
संरचनामा आइरहेको हास, उपभोक्तावादी संस्कृतिको बढ्दो
प्रभावले आउने पीढीमा यी साँस्कृतिक विरासत हस्तान्तर
हुने होकी होइन चिन्ताको विषय भएको छ। भोजपुरी
भाषाको विशेष वक्ता भारत र नेपालमा रहेका र नेपाली र
भारतीयहरु आज पश्चिममा जीवनशैलीमा रमन थालेकाले
उपनिवेदवादीहरुले सयौं वर्ष पहिले फ्यालेको अस्त्रले आज
मार गरिरहेको तथ्य विर्सन सकिदैन। अंग्रेजले भारतमा
राज्यगर्दा नेपालमा पनि पारेको प्रभावले गर्दा भाषा संस्कृति
र परम्परा प्रति मोह भन्दा अंग्रेजीको मोह हावी भएको छ।
जसको परिणाम हाम्रा लोक संस्कृतिका विविध पक्ष यसका
शिकार हुन पुगेका छन्।

हाम्रा आफ्ना संस्कृति हामीलाई नै - “गाँवार” लाग्न
थालेको यस अवस्थामा आफ्नो भाषा, संस्कृति र सभ्यतालाई
जोगाउन एउटा कठोर निर्णय गर्न सकेनौं भने भोलिका
पीढीले आफ्नोपना खोज्न अर्काको पुस्तकालय चाहार्नु पर्ने
अवस्था नआउला भन्न सकिन्न।

भाषा र संस्कृतिको संरक्षण गर्ने दायित्व जति बोल्ने सुन्ने
र व्यवहार गर्नेको हुन्छ त्यति नै राज्यको पनि हुन्छ।
राज्यले राजकीय भाषालाई मात्र ध्यान दिँदा अरु भाषा
संस्कृति र परम्परा हटाउन जान्छन्। यी हराउनु राष्ट्रको
सम्पत्ति हराउनु हो। त्यसैले राज्यको विभेदकारी नीतिको
अन्त र सबै संस्कृतिको समान उत्थान आजको आवश्यकता
हो। राज्यको दायित्वलाई औँल्याउदा आफ्नो समुदायको
दायित्वलाई भने बिर्सनु हुँदैन। आफ्नी आमाको आँखाको
आँसु पुछ्न पराइ होइन ती आमा कै सन्तती अधि सन्तु
पर्छ। भूमण्डलीकरणको यस युगमा परिवर्तनको लहरे सँगै
बग्नु भन्दा परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै आफ्ना परम्पराको
संरक्षण पनि आजको आवश्यकता हो।

निष्कर्ष

भोजपुरी लोक संस्कृति बढो सबल र दीर्घ जीवनदायी छ। हजारौं हजार वर्षदेखि यी संस्कृतिका धारकहरूको जीवन शैली र व्यवहारबाट परिमार्जित भएका सांस्कृतिक पहिचान भित्र बालगीत र बाल संस्कृतिको माथि विवेचन गरियो। संस्कृतिको एउटा मात्रै रूप हुँदैन, भूगोल, हावापानी र संचारले गर्दा त्यसका खास-खास रूपमा अलि सानिध्यता र फरक देखा परेपनि बाल लोक गीत भोजपुरी लोक संस्कृति भित्र निकै सबल रूपमा रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

अशक, गोपाल (२०५९). भोजपुरी लोकगीतको सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक दृष्टिकोणले अध्ययन, ने.रा.प्र.प्र. (शोधपत्र)।

उपाध्याय, कृष्णदेव (१९७७ ई.). लोक साहित्य की भूमिका, इलाहाबाद: साहित्य भवन प्रा.लि.।

शर्मा, विश्वम्भर कुमार (२०५८). सृजन अनुशीलन, बीरगंज : रेखा प्रकाशन।

ठाकुर, गोपाल (२०६८). भोजपुरी लोकसंस्कृतिमा बालगीतको अवस्था, ने.प्र.प्र.(संगोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र)।

तिवारी, हंस कुमार र शर्मा, राधा वल्लभ (१९७७ ई.). भोजपुरी संस्कार गीत, पटना: विहार राष्ट्रभाषा परिषद।

रिजाल, नवराज (२०७०). नव प्रज्ञापन , बाल साहित्य विशेषाङ्क (६० औं अंक)।